

КОНЦЕПЦІЇ ПІЗНАННЯ ТА САМОПІЗНАННЯ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

У статті проаналізовано основні принципи античної концепції пізнання, серед яких: самоцінність пізнання і, відповідно, знань, орієнтації на пізнання універсальних категорій, віра в статичність ідеалів та незмінність реальності, пріоритетності раціонального пізнання світу; визначено, що особливістю античної концепції самопізнання була орієнтація на раціональне пізнання універсального в людині.

Ключові слова: раціоналізм, культ розуму, пізнання, самопізнання, знання як самоціль.

В статье проанализировано основные принципы античной концепции познания, среди которых: самоценность познания и, соответственно, знаний, ориентация на познания универсальных категорий, вера в статичность идеалов и неизменность реальности, приоритетность рационального познания мира; определено, что особенностью античной концепции самопознания была ориентация на рациональное познание универсального в человеке.

Ключевые слова: рационализм, культ разума, познания, самопознание, знание как самоцель.

The main principles of the antique conception of the cognition such as: the inner value of the cognition and correspondingly knowledge, the focus upon the cognition of the universal categories, the faith in the ideals static nature and invariability of the reality, the priority of the rational cognition of the world are analyzed in the article; it is distinguished that the peculiarity of the antique conception of the self-cognition was the focus on the rational cognition of the universal at a person.

Key words: rationalism, mind cult, cognition, self-cognition, knowledge as the end in itself.

У людині із самого початку її існування закладено непереборну потребу пізнавати багатоманітний оточуючий світ і себе саму як одну із найбільших загадок Всесвіту. Стимулами до пізнання могли бути різні чинники: від необхідності вижити – до бажання отримати вище духовне й інтелектуальне задоволення, але завжди це прагнення стимулювало розвиток кожної окремої особистості й еволюцію всього людства загалом. Освіта ж забезпечувала відтворення суспільства через процеси трансляції культури і реалізації культурних норм. Цей процес відбувався безперервно – спочатку стихійно, а згодом, із розвитком суспільства, – цілеспрямовано, за рахунок становлення соціальних інститутів, які почали забезпечувати відтворення та розвиток соціуму і систем діяльності.

Перші спроби філософського осмислення ідеї освіти належать мислителям Античності. Вважається, що саме в той період антропоморфні міфологічні уявлення про природу, стихійні спостереження над особливостями пізнання світу, розрізнені етичні, освітні, правові та політичні ідеї об'єднуються у всеохоплюючі філо-

софські системи. Розвиток різних філософій в Античності збігається «з відкриттям людиною себе у світі, свого місця відносно навколишнього, іншими словами, із суб'єкт-об'єктним роздвоєнням світу» [8, с.72]. Одним із перших, хто почав розглядати проблему пізнання як основоположне питання філософа та філософії, був Геракліт Ефесьський, який стверджував, що усім людям властиво пізнавати себе і мислити [1, с.27]. Однією із ключових ідей його натурфілософії було визнання єдності макрокосму і мікркосму (людської душі). Підтвердження того, що пізнання у стародавності вважали природною властивістю людини, можна знайти і у таких авторитетних давньогрецьких філософів, як Платон, що у праці «Держава» зазначив: «Людина ... перебуває в постійному прагненні до того, що існує» [10, с. 184], та Аристотель, який, як відомо, почав свою «Метафізику» із тези, що всі люди від природи прагнуть до знань. Стоїки на чолі із Зеноном вважали розум природною характеристикою особистості, що направлений до Божественної сутності Космосу. Розумне життя було визнано принципом не

тільки людської природи, але і природи у цілому, що одночасно виступило вимогою до удосконалення будь-якої особистості. Так, в межах раціоналізму, формувалися різні концепції пізнання, спільними положеннями яких стали наступні ідеї:

1) визнання *самоцінності пізнання і відповідно знань* – первинний принцип, що згодом стане ядром ліберальної освіти. Загалом, для більшості давньогрецьких філософів основним мотивом творчості стала ідея про те, що тільки отримуючи все нові і нові знання, індивід може називатися справжньою людиною. Той, хто не прагнув до знань, вважався близьким до тварин – і за це викликав зневагу. Відповідно існував поділ людей на «гідних» і «негідних». Вважалося, що перші проводять життя добродібно, другі – грішно: «... Гідні люди діють зі знанням життя (Ἐμπερία = intelligentia – знання на основі раціонально сформованого досвіду) і все роблять досконало, так як ведуть себе мудро, розсудливо і в усьому добродібно» [14, с.90]. Подібна елітарна установка, на думку Г. Огарьова, сформувалася під впливом швидкого приросту знань в той період, коли основною вимогою до освіченої особистості стала наявність прагнення постійно поповнювати свій інтелектуальний багаж [9].

2) другою важливою ідеєю стала *орієнтації на пізнання універсальних категорій*. В її основі – тези про те, що все множинне тією чи іншою мірою має причетність до єдиного і що все множинне у порівнянні з єдиним є вторинним. Так, за Гераклітом, у світі «все єдине: подільне і неподільне, народжене – ненароджене, смертне – безсмертне, логос – вічність, батько – син, бог – справедливість» [1, с.23]. На думку Анаксагора, все, що знаходиться в єдиному космосі, не відокремлене одне від одного: «...і не відсічене сокирою ні тепле від холодного, ні холодне від теплого» [1, с.71]. На питання – «Що таке єдине?» – Плотин відповідав так: це – потенція всіх речей, якщо б її не було, то нічого не існувало, не існував би і розум, перше і всеохопне життя [1, с. 76]. У своїх філософських пошуках першоелементів, натурфілософи намагалися раціонально пояснити походження світу, поступово відмовляючись від характерних для міфології персоніфікацій і образу «породження». Як зазначає П. П. Гайденко, на місце «породження» стає «причина», яка поступово, розщеплюється на

чотири різні види [4]. Так, Аристотель виокремлює матеріальну причину – «те з чого?», або хто народив; формальну причину – «те, чому, або форму», за образом чого народив; діючу причину – «те, звідки початок руху», або хто народив; цільову причину – «те, заради чого», або навіщо народив. Виведення першопринципів та віру у їх виправданість можна вважати актом раціоналізації. А відтак Античність була першою в історії людства спробою раціонального осмислення світу, раціоналістичного підходу до дійсності.

3) *віра в статичність ідеалів та незмінність реальності*. Важливий вплив на утвердження цієї ідеї було здійснено вченням Піфагора. Так, наукові здобутки членів його Союзу, зокрема в математиці, стали важливим підтвердженням віри в існування незмінної і точної істини. Як зазначає Б. Рассел, будь-які точні розрахунки мають справу з ідеалом, який протистоїть чуттєвим об'єктам. Природно зробити ще один крок і довести, що думки благородніші за відчуття, а об'єкти роздумів більш реальні, ніж об'єкти чуттєвого сприйняття [12]. Такий крок був зроблений наступниками Піфагора, які вважали, що відчуття суб'єктивні, а тому відображають не реальні речі. Вони є змінними і мають відношення до матеріального, тому важливі лише для існування тіла як сталого субстрату вищого життя. Досвід базується на відчуттях, тому він також є мінливим, нестійким, різнобічним і різнорідним. На противагу йому – розум підноситься до нематеріального, ідеального, духовного, а відтак стає тією раціональною опорою, на яку можна покластися. На думку античних мислителів, істина не має недоліків, вона вічна й незмінна: їй не загрожує непостійність чуттєвого світу. Тому світ досвіду можна контролювати, стабілізувати й упорядкувати лише через закон розуму [7].

4) четверте положення підсумовує попередні і полягає у визнанні *пріоритетності раціонального підходу у пізнанні світу і самої людини*. Як стверджує А. С. Глушак, головною особливістю античної філософії є «установка на людський розум як засіб пізнання, прагнення до розумної аргументації, логічній мотивації...» [6, с. 38].

Античний культ розуму передбачав віру у його божественну природу, пізнання якої наближало людину до найвищих духовних та інтелектуальних висот. Так, за вченням філо-

софа Прокла Діадоха, людина має кілька тіл, найвищим з яких є душа; вище всіх душ – інтелектуальна природа; вище всіх інтелектуальних субстанцій – єдине [1, с. 77]. Інший філософ, Геракліт, часто говорить: «Я шукав себе», стверджуючи, що не був нічим учнем, бо «випитав все у самого себе» і пізнав все від себе ж [5, с.194-95]. Він вважав, що мудрість полягає лише в одному: визнати розум як те, що управляє всім за допомогою всього [1, с.23]. Платон розглядав людину, перш за все, як розумну істоту, наголошуючи, що вона – це не тіло, а душа, до найкращої частини якої відноситься пізнання і розуміння (див., зокрема, діалог «Алквіад»). Мислитель вважав, що той, хто споглядає розумну частину своєї душі, пізнає все божественне – і тому краще всього пізнає самого себе. Як розум, так і душа трактувалися, у першу чергу, не як суб'єктно-людські, а як об'єктно-космічні. Як зазначав у своїх працях А. Ф. Лосєв, вважалось, що космічний розум направляла ідея космосу, а не особистість, яка б діяла свідомо і цілеспрямовано.

На основі вищезазначених принципів почала формуватися ідея самопізнання і утверджуватися раціональний погляд на людину, чому, значною мірою, посприяло вчення Сократа. Повторюючи за Фалесом заклик «Пізнай самого себе!», філософ здійснив важливий перехід від філософії Природи до філософії Людини, яка зі своїм внутрішнім духовним світом та зовнішньою соціальною активністю стає об'єктом пізнання. Філософом був обґрунтований етичний раціоналізм, відповідно до якого знання отожднювалися із чеснотами. Так, на думку Сократа, жодна людина не чинить зло свідомо, а робить його лише тому, що не відає про добро. Наголошуючи на добрій природі людини, Сократ вважав самопізнання першим кроком до її виявлення, утверджуючи відтак природне право людини на освіту. Платон, перейнявши етичний раціоналізм Сократа, у своїх «Діалогах» зазначав: «...знання прекрасне й має здатність керувати людиною, так що того, хто відрізняє добро й зло, ніщо вже не змусить чинити інакше, ніж велить знання, а розум спроможний допомогти людині» [11, с.145]. Відтак Сократ, поставивши на одну сходинку поняття про добродійність і знання, розглядав розум як силу, яка скеровує поведінку особистості і є формою її моральної свободи і незалежності. Визнавши

мораль продуктом роздумів, філософ остаточно утвердив раціональний підхід у пізнанні людини самої себе і світу.

Відповідно до цього підходу вважалось, що лише організовуючи своє життя у відповідності з розумом, людина здатна вести найдостойніше існування і, за закликом Піфагора, «уподібнюватися Богу у міру сил». Для Аристотеля, лише таке життя могло приносити найвище задоволення, адже і для нього людина – це насамперед розум [2, с.44]. За Анаксагором, розум – це найтонша і найчистіша річ, що володіє досконалим знанням про все і має величну силу: «І над усім, що тільки має душу, як над великим, так і над малим, возвеличується розум» [1, с.71]. Відповідно до цих ідей, процес самопізнання мав бути направлений на знаходження у собі божественного потенціалу. Як стверджував Цицерон, «...всякий, хто пізнає себе, передусім відчує, що володіє якоюсь божественною якістю, і вважатиме свій розум, притаманний йому, немовби священним виявом» [15, с.181]. Відтак на питання: хто ж така людина? – більшість філософів Античності відповіла: вона – це розум. Задовго до Декарта, Парменід сказав, що думка і буття є одним і тим самим [1, с.50], зводячи відтак універсальне буття до буття думки, чим обмежив пізнавальні можливості людини, яка, хоч і цілеспрямована до мудрості, проте усвідомлює неможливість її досягнення. Підтвердження цієї думки можна знайти у багатьох мислителів. Так, Анаксимен, малюючи два концентричні кола, казав своїм учням, що ті знаходяться у внутрішньому, меншому колі; коли ж він передасть їм свої знання, вони зможуть перейти у зовнішнє коло, що виводить у невідомість, яка є безкінечною [13]. Сократ, у свою чергу, стверджував, що «Не тільки моє знання, але і моє незнання значно перевершує ваше»; Платон, – що «розсудливість (як наука) і уміння бути розсудливим – це не здатність знати, що саме ти знаєш чи чого не знаєш, але, очевидно, лише здатність знати взагалі, що ти – знаючий чи незнаючий» («Хармід»); Аристотель – що «Мудрий, настільки це можливо, знає все, хоча він і не володіє знаннями про кожний предмет окремо» («Метафізика») тощо.

Підсумовуючи, варто зазначити, що раціональний підхід античних філософів до пізнання та самопізнання передбачав орієнтацію на універсальне і незмінне – людини взагалі, розу-

му взагалі. Проте, досягнувши небувалих вершин в осягненні загальних понять, мислителі Античності так і не зробили предметами своїх роздумів індивідуальну неповторність кожної людини та багатоманітність і рухливість світу. Тому можна погодитися із Н. А. Бердяєвим, який зазначив, що грецька філософія відкрила розум, який стоїть під знаком загального та універсального, і це відкриття використала вся європейська філософія, але, у той же час, сама людина, яка пізнавала, стала менш помітною, у ній залишилися лише загальні риси, зник унікальний вираз обличчя [3, с.316].

Література

1. Античные философы. Свидетельства, фрагменты, тексты. – К.: Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, 1955. – 313 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давнього. В. Ставнюк. – К.: «Аквілон – Плюс», 2002. – 480с.
3. Бердяев Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии). – М. «Книга», 1991. – 448 с.
4. Гайденко П.П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой [Электронный ресурс] / Русский Гуманитарный Интернет Университет. Библиотека учебной и научной литературы. – М.: Наука, 2004. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/gaydenko_istorija/
5. Геракліт. Фрагменти // Фрагменти ранних греческих философов. Часть I. – М. Издательство «Наука», 1989. – 576 с.
6. Глушак А. С. Раціональне та ірраціональне у структурі філософського дискурсу // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Випуск 21. – Київ-Полтава, 2009. – 272 с.
7. Д'юї Джон. Демократія і освіта. – Львів: Літопис, 2003. – 294с.
8. Історія філософії: підручник / В. І. Ярошовець, О. В. Александрова, Г. Є. Аляєва та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 927 с.
9. Огарёв Г. 50 золотых идей в философии [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/203680/read>
10. Платон. Держава / Пер. з давнього. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355с.
11. Платон. Діалоги / Пер. з давнього. Й. Кобів, У. Головач, Дз. Коваль та ін.– К.: Основи, 1995. – 395с.
12. Рассел Б. История западной философии [Электронный ресурс] / В 3 кн.: 3-е изд., испр. / Подгот. текста В. В. Целищева: Изд-во Новосибир. ун-та; Новосибирск; 2001. – С. 116. – Режим доступа: http://www.krotov.info/lib_sec/17_r/ras/rass_00.html
13. Торосян В. История образования и педагогической мысли: учебник для вузов. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. – 351 с.
14. Фрагменты ранних стоиков. Том 1. Зенон и его ученики. Пер и комментарии А. А. Столярова. – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1998. – Институт философии Российской Академии наук. – 234 с.
15. Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Пер. з латин. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998. – 476с.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2012